

СМЪРТТА НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ И ДВЕ СЛАВЕЙКОВИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

„Жестокостта ми се сломи“ и „Изворът на белоногата“

Соня Баева

Въпросите около творчеството на един писател са многобройни и сложни, не се подчиняват на правила, относителни са и научните обяснения за художественото творчество. И все пак единственото, което може да се установи по-сигурно, е творческата история, поводът, който е предизвикал създаването на дадено произведение. По-мъчно, почти неосъществимо е проникването в самия творчески процес. Поради това е трудно, почти невъзможно да разкрием докрай смисъла и съдържанието на едно художествено произведение. Колкото то е по-талантливо, толкова е по-мъчно да проникнем в „точния“ му смисъл, който е богат на нюанси и дава възможност за тълкувания, които всяко време може да осмисли по своему.

Като не забравяме нито за момент мисълта, че „обективността в литературната наука е осъзната субективност“, ние пристъпваме към едно изследване, основание за което ни дава само детайлното проучване (доколкото това е възможно от достигналите до нас документи) на фактите около живота и творчеството на поета, доколкото сме успели да проникнем в душевното състояние, чувствата и мислите, които са го вълнували по това паметно в живота му време.

Осъзнавайки собствения си субективизъм, ние ще се опитаме да навлезем в душевния мир на поета, да почувствуваме и разберем смисъла на две от най-хубавите му произведения — „Жестокостта ми се сломи“ и „Изворът на Белоногата“.

Смъртта на Васил Левски е показателна за неговия живот. Залавянето и обесването на Апостола на свободата е един от най-вълнуващите моменти в българската история. Не само Ботев създаде своето безсмъртно стихотворение за него. Неговата смърт е вдъхновила и Петко Славейков да напише елегията „Жестокостта ми се сломи“ и поемата си „Изворът на Белоногата“.

За съжаление ние често разглеждаме българските писатели откъснато един от друг, без да търсим връзки и зависимости, които понякога така явно се налагат. Между творчеството на Славейков и Ботев съществува дълбока и плодотворна връзка. Тя прави впечатление особено през този забележителен исторически момент, когато двамата писатели достигат върха на своите творчески възможности. Импулсите въпреки различните схващания за начина на борбата са сходни, породени от една вяра и едно разочарование, от сходна изгнаническа съдба. Ето защо не се различава и начинът, по който двамата поети на България откликват на съдбоносните събития, свързани с борбата за освобождение, която е смисъл на целия им живот.

„Старите“, представителите на новата едра българска буржоазия в Цариград, които не само не подкрепяли всяка смела стъпка на черковната борба, но били и против нея, успяват първи да се възползват от плодовете на народната победа. Те вземат в свои ръце ръководството на новосъздадената българска черква. Без да успее да се зарадва на толкова дълго очак-

ваната победа, Славейков се оказва във от борбата. Победата на черковния въпрос става поражение на неговите надежди за демократично устройство на бъдещата българска държава, на вярата му, че българската църква ще оглави борбата за национално освобождение. За Славейков става ясно, че Екзархията, „в която чорбаджийството и духовенството са си подали ръка“, няма да противостои дори и на гръцката патриаршия, а ще управлява в съюз с нея.

„За една нощ — пише талантливият журналист и съмишленик на Славейков Светослав Миларов — ние видяхме плодът на полувековната ни борба загубен на игра, и то в най-честитото време. Защото смятахме, че шом завърши черковната ни победа, тутакси да турим на дневен ред политическото си питание. Нашата „Македония“ стоеше тогава на върха на своята светлост и мощ. Целият народ гледаше на нея като на бляскава звезда, която посред тъмнината му показва пътя, по който трябва да крачи напред към светлото бъдеще — и българските патриоти отсякоха, шото „Македония“ да се обърне за час и да се хвърли със всички сили върху вътрешния душманин, който застрашаваше спечелената победа.“ На първа страница в „Македония“ излиза статията „Двете касти и власти“, написана от Славейков и Светослав Миларов — лебедовата песен на вестника. „Черковната борба не е имала никога за цел — се казва в нея — да смени гръцките калугери с български.“ Тя се бори за съвременна буржоазна демокрация, а не за отживелия вече своето време феодализъм, за едно общество без „калугократия и аристократия“. Статията предупреждава: „С изпъждането на гръцките калугери не се е свършила българската революция. . . Скоро времето на нова борба ще настане. Тази борба ще има политически и социален характер. Тогаз от вази ще се искат дела, не думи, но дела високи и благородни — дела, които да отговарят на великото вдъхновение на българския народ.“

„Двете касти и власти“ е върхът на Славейковото дръзновение. Още на другия ден след нейното излизане „Македония“ е спряна завинаги, печатницата затворена, а Славейков арестуван.

В тия дни редакторът на в. „Македония“ се чувствава по-близо до революционерите, разбира с цялата си душа техните страдания и стремежи. От своя страна и те му съчувствуват. Вестник „Свобода“, като съобщава за арестуването на Славейков, „от устата на когото говорят шест милиона българи“, се опасява, „че съвсем не е изключено и той да загине без следа, както братя Миладинови.“

Спасил като по чудо живота си, Славейков се прибира заедно с единадесетгодишния си син в малката таванска стаячка под покрива на българската църква на фенер. „И тогава работите ни бяха заплетени — си спомня синът му, — но когато баша ми излезе от затвора, ние бяхме разорени. Настана сиромашия до шия, както обичаше да се изразява той. Но ние прекарахме тогава с него такъв интимен живот, който ми е оставил неизгладими следи за душевното му величие. . . През това време той написа и едно от най-хубавите си стихотворения — „Жестокостта ми се сломи“. Тогава е написана и „Изворът на Белоногата“.

Вестта за залавянето на Левски със светкавична бързина достига до Цариград.¹ Можем да си представим как дълбоко я преживява Славейков чрез собственото си страдание. Образът на родината и нейният „Единствен син“ се изправя пред него и изпълва сърцето му с жалост и състрадание. Той не само знае за дейността на Левски в България, но и го познава лично. Както разказва Стоян Заимов, когато Левски и Ангел Кънчев минали през Цариград на път за Одрин, където трябвало да образуват революционен комитет, посетили Славейков. Той приел, както подобава, пратениците на Любен Каравелов, нагостил ги с „разни мезета и сакъзка ракия“ и ги завел да се поразходят до „гъстата гора на Хункяр-Су“. Там, след като си поприказвали по-свободно и се „видели в разбирателство по всички въпроси“, решили, шото в „Свобода“ отъбн и направи, а в „Македония“ отъбтре и косено да булят духа народен. Левски и Ангел Кънчев напуснали Цариград на 15 май 1869 г. и се отправили към Одрин. В Лозенград Славейков ги свързал с книжаря Вълкан, който им помогнал да образуват таен революционен комитет и сам бил избран за председател. В Одрин те носели писмо от Славейков до книжаря

¹ Захари Стоянов пише: „Когато се хвана Левски, сърадователски телеграми се изпратиха от Ловеч до всички вилаети, мютюсарафлъци, каймакамлъци, мюдюрлъци и прочее. Бях в Русчук, когато се получи една от тия депешки, още на 27 декември, сред хващането на Левски (Васил Левски. С., 1977. с. 105).

Димитриев, близък негов приятел и дописник на „Македония“. Димитриев наредил чрез Карамихайлов, драгоманин при руското агентство в Одрин, да се испраща в. „Свобода“ до одринските родолюбци. От своя страна Димитриев ги свързал с верни хора в Свиленград, като им помогнал и там да образуват революционен комитет.

С помощта на Славейков, който свързал Левски със Стефан Илич, било уредено изпращането на в. „Свобода“ в Цариград с френския кораб „Нептун“, на който като бюфетчик служил българинът Христо Сариев — Гълъб войвода. Той разнасял тайната поща и осъществявал връзката между Славейков и Любен Каравелов.²

Между ръководителите на двете сродни по крайната си цел и различни по тактиката на борбата политически течения в България съществували единомислие по важни въпроси — те и двамата по свой път разбират, че победата над тиранията и абсолютизма е невъзможна без единството на народа. Те разбират, че този народ няма да е свободен дори и да получи свободата си, ако няма едно съвременно политическо възпитание и свободолюбиви схващания. Защото с течение на вековете той така се е отъждествявал със своите поробители, че няма да има много полза, ако турците си отидат и му оставят заедно със слабостите, които той има като рая, и пороците, които те сами се борят да преодолее — ленивост, нетърпимост, дух на насилие и култ към грубата сила. Това в същност не би било освобождение, защото те няма да знаят друго, освен да робуват и да заробват — те няма да могат да се наслаждават на свободата. Без просвета, без възпитание в съвременните демократични идеи на века българите няма да разберат цивилизацията, която ще достигне до тях, те няма да могат да я приемат, ще останат разкъсани, объркани, без посока и цел, без органична връзка със света, със сънародниците си, че дори и с най-близките си съграждани.

Славейков изяснява във вестниците си на невежествения български народ какви са правата, които има и трябва да има, критикува, макар и по-сдържано, чрез дописки от всички краища на страната системата на съществуващия режим, системата на феодално-абсолютиното безправие и деспотизъм. А такива са и възгледите на Любен Каравелов. Левски също така разбира и въстава с цялата си душа против безмилостния и безпощаден деспотизъм, потъпкващ подарените от природата естествени права на човека.

Както пише Захари Стоянов, покрай другите свои трудни занятия Левски „обичал да чете в празнични дни най-много вестниците на Любен Каравелов, които му носели тайни куриери, и „Македония“ на дядо Славейкова“.

Друга допирна точка между двамата е убеждението им, че българите не трябва да чакат помощ отвън, а да се облекнат на себе си. Нещо повече, те и двамата на дело прилагат тия свои схващания — разбят вътре в България за събуждането на народното съзнание.

В тези тежки дни Левски се чувствувал самотен. Никой не го посещава в затвора, не прави опит да се свърже с него, да изкаже думи на признателност. „Нашите българи желаят свободата, но приемат я, ако им се поднесе в къщи на тепсия“, казвал той с огорчение в последните дни на живота си. Въпреки че той познава добре състоянието на българския народ и живее с ясно съзнание за необходимостта от саможертва в името на свободата, все пак чувства, които го възмущават по това време, са били чувства на болка и разочарование. В една анонимна записка на трима неизвестни негови приятели, които имали смелостта да го посетят в Софийския затвор, няколко дни преди обесването му (на 27 януари 1873 г. в 10.30 ч. турско време), пише как той със съзън на очи казвал: „Ах, Българийо, Българийо! Защо си толкова заспала! Събуди се, събуди се от дълбокия сън! Стига вече, пет века близо! Аз, сиромашът, уловен от ловчачия предател в село Къкрена на хана на края, уловен от 20 души заптиета и няколко души български изроди. С мене си имах двама верни мои другари, решителни, и тий мене не оставиха. . . . От там ни закараха при каймакама в Ловеч и от там без забава в Търново ни изпратиха при пашата, а той след един час ни върна от Търново за София и ни изпрати до там с 20 души заптиета. Ах!—помислих си аз на умът си страшно да извикам, като лев на Балкана! „Елате мои мили братя българи, решителни юнаци! Мене отървете от 20 заптии! По пътя няма никой, и аз бях все в надежда. . .“

² Вж. С. Баева. Дневникът на в. „Македония“. Лит. архив. Т. I. П. Р. Славейков. С., 1959, с. 93.

Този документ, пише Николай Генчев, от книгата на когото цитираме, дори и да е плод на народната фантазия, има огромна историческа стойност, защото безспорно отразява предсмъртната мъка на Апостола.³

През всичкото време на своята общественно-просветителска дейност Славейков е неведнъж разочарован от незаинтересоваността на българския народ към собствената си съдба. Неведнъж той се зарича да напусне политическата борба. Израз на едно такова поредно разочарование е и известната му елегия „Не пей ми се“.

Душата на този най-оптимистичен, действен и упорит възрожденец е смутена. Той започва да губи вярата си, че ще може да промени тази неподвижна и изостанала среда, негодна за каквото и да е отпор на злото, безразлична към жертвите, които се правят за нея, жестока към героите, които умират за нея. Това е същата онази ботевска тревога, родена от горчивината на люти рани, напоена с трагичната болка на разочарованието от всичко „мило и драго“. С такива мисли започва Славейков и своята прочута елегия „Жестокостта ми се сломи“. Не ни е известно кой за пръв път свързва образа на поробена България с образа на своята родена майка, но още Неофит Бозвели нарече своето първо произведение „Мати Болгария“. „О, майко моя, Родино мила!“ възкликна и Христо Ботев в „Обесването на Васил Левски“. И Славейков свързва тия два образа още в най-ранните си произведения. Така те живеят и в елегията му „Жестокостта ми се сломи“. Тя е написана, както поетът сам отбелязва, на 30 януари 1873 г., когато Васил Левски е бил вече в затвора, осъден на смърт — една седмица след прочитането на смъртната присъда и една седмица преди обесването му (6 февруари 1873).

Не съществуват данни нито в ръкописите на поета, нито в автобиографичните му бележки или спомените на близките му, в които да се говори кое събитие е предизвикало написването на прочутата му елегия. Всички изследователи неизменно я разглеждат като отговор на „Не пей ми се“, като резултат от съзнанието на поета за тежкото и непосилно положение на народа. Не може да се каже, че това определение е погрешно, но то е много „общо“. И по-рано Славейков е съчувствувал на народа, и тогава неговото положение не е било по-добро, но все пак не е написал това стихотворение. Явно е, че „Жестокостта ми се сломи“ е породена от някакво силно, дълбоко разтърсило душата на поета преживяване. Кое може да бъде то? В този момент само едно — ужасната участ на Васил Левски.

Елегията започва с тържествен, сякаш библиейски стих, който звучи като въздишка, като мъчително възвръщане към себе си — колкото и скъпо да му струва това — като пророческо откритие на една, макар и стара истина, но добило сега, в този момент, ново съдържание и сила.

И рекъл бях, аз нямам вече да плача
за тежките на тоз народ беди;
ожесточен, пощада му не рачех —
„Да тегли, думам с яд — нал тъй мъжди!“

Народ такъв, за друго недостоеен,
освен за мъки, нужди и тегла,
неучен род, безсмислен раб, спящ воин,
що чака той за тези си дела?

В един трагичен за поета момент достига вестта за жертвата, която прави в името на този същия народ, от който той се е отказал в гнева си, един българин. Неговата съдба става модел за безчовечната робска действителност. Но заедно с това той е и светлина. Неговият образ на мъченик за свободата на България огрява мрака и прави всичко наоколо си по-добро и по-красиво. В нова светлина поетът вижда сега и българския народ — в безропотното си страдание той, безпросветният, е достоен повече за съжаление, отколкото за гняв. Жестокостта му към него се обръща в жестокост към себе си. Състраданието и самопрезрението израстват на фона на великата жертва на Апостола. „А кое на този свят е причинило повече мъка на хората

³ Н. Генчев. Левски, революцията и бъдещият свят. С., 1973, с. 147.

от безумството на състраданието? — пита в една своя статия Славейков — бог също има свой ад — и той е неговата обич към хората."

Жестокостта ми се сломи. Аз клюмнах,
заплаках пак и зинах, та проклевх, —
проклевх аз тази в мене страст безумна,
да бъда горд и жесток, както бех.

Пред очите на поета се изправя образът на родината, която сега за него е и майка, и родна стряха, и златно детство — „всичко мило, всичко свидно на света!“ За него в този момент Левски е олицетворение на образа, чрез който нацията осъществява себе си, най-хубавото, което България е създала, и което, вместо да живее — гине.

* * *

Славейков създава своите стихотворения в поробена България „под зависливото око на тирана“ и затова те най-често са иносказателни. За да разчетем шифъра на тия творби и възстановим техния смисъл, трябва да открием точното значение на думите. Затова е необходимо да се знаят фактите от биографията на поета, да се определи хронологията на произведенията му.

Още в най-ранните си стихотворения Славейков привиква читателите си към един свят на образи и идеи, със свои представи за добро и зло, за тъжно и смешно, за героично и приказно. Той системно ги възпитава да разбират смисъла на тия произведения и допринася за проникването на нови образи и символи в съзнанието на българския народ и българската литература.

Много скоро след „Жестокостта ми се сломи“ Славейков издава в сп. „Читалище“ 1873, кн. 5, на което, както е известно, той е бил тогава редактор, стихотворението „Не кълни ме, мила мамо, от гроба“. Едно слабо стихотворение, писано вероятно преди „Жестокостта ми се сломи“, тъй като по съдържание, мисли и чувства се свързва пряко с първата му елегия „Не пей ми се“.

В „Не кълни ме, мила мамо, от гроба“ поетът се обръща към майка си и я моли да не го проклиня от гроба за това, че е решил „да престане да пее“, да напусне борбата. Тя, неговата родина, трябва да знае, че той слага оръжие не защото се е уплашил от хорската злоба, от безпощадния враг, който го дебне отвсякъде, не затуй, защото духът му е отпаднал — той не е търсил за нищо награда и не чака от никого пощада. Не защото е станал „на чужди заповеди покорен“. Не! А защото е видял вече, че „циреят е узрял“ (Едно нехудожествено сравнение, но затова пък точно!).

Умори ся духът ми от лесни
и безсилни проплаквания чрез песни!
Правда имам и е правда голяма,
но разбрах веч — в оплакване цар няма,
млади сили изгаснаха незгодно
в жални песни, в въздишанье безплодно...

Милостта, жалостта към поробен народ, към неговите страдания и заблуди му дава в този момент нови сили. Дошло е време за друга борба. Това е една изповед, на която малко се е обръщало внимание. „Циреят узря“, казва поетът, необходима е вече хирургическа намеса. Сега той не спори, приема революционната борба като неизбежна.

Стихотворението не било издадено вероятно по цензурни причини, но след смъртта на Левски, в най-тежкото време, когато цялото революционно движение като че ли е замръзнало от ужас и отчаяние, не друг, а Славейков запазва смелостта си и издига падналото знаме на борбата. Той отпечатва в столицата на Отоманската империя „Не кълни ме, мила мамо, от гроба“, „Бойка войвода“ и „Жестокостта ми се сломи“. Вероятно тогава поетът е прибавил и последните няколко стиха, които по смисъл не се свързват с останалите. Отделени са с многоточие:

Не ща да пям, не ща да пям аз веќе!
О, грачете ви, гарвани — ваш век е!
Вместо моите ридания гореша
нека екнат ваше гласи зловещи,
да заглушат теглилата народни,
кога за тях „желби не са свободни“.

Сам Славейков е поставил в кавички последната строфа, за да обърне внимание на читателите си, че не е свободен дори да изплаче смъртта на този, за когото милее целият български народ. Защото в тази робска земя и жалбите не са свободни. Какво сходство на картини и представи със стихотворението на Христо Ботев „Обесването на Васил Левски“ — същия образен свят — родината-майка, теглилата народни, гарванът, тази зловеща птица...

* * *

За поемата на Петко Славейков „Изворът на Белоногата“ са писали най-изтъкнатите изследователи на възрожденската ни литература. Изглеждаше, че вече всичко е казано за нея, но тя си оставаше все тъй загадъчна и привлекателна.

Напоследък тя отново ни вълнува. И няма друг начин да пишем за нея, освен да се опитаме отново да вникнем в тайните ѝ, да разберем смисъла ѝ на фона на времето, в което живеем. Защото „Изворът на Белоногата“ е от ония творчески явления, в които е отразен не само един исторически момент, но и един момент от историческото развитие на българската литература. Присъствието на историята не само във фабулата, но и в изграждането на поемата утвърждава нейната вечност. И тази вечност не е вечността на покоя. За едно такова произведение е необходим път, нов поглед върху смисъла на събитията, нов възглед за развитието на жанра и на художествените системи.

Сполучлив опит за ново прочитане на поемата направи Тончо Жечев.⁴ Неговата студия получи широк резонанс и завидна популярност. Стремеж да се навлезе в същността на жанра представляват също изследванията на Петко Тотев⁵ и Йорданка Холевич⁶. В настоящата работа ще се опитам да засегна два момента, които, мисля, имат своето значение за едно по-дълбоко проникване в нейната смислова и художествена същност. Единият е свързан с творческата история на поемата, а другият — с нейните жанрови и структурни особености.

* * *

„Жестокоста ми се сломи“ е свързана по мисъл и чувства с „Изворът на Белоногата“ (обнародвана в сп. „Читалище“ след „Не кълни ме, мила мамо, от гроба“, на 31 юли 1873 г. без подпис). Те са писани почти едновременно. Но докато в „Жестокоста ми се сломи“ Славейков анализира себе си, в „Изворът на Белоногата“ той анализира живота. Докато в елегията на Славейков мъката довежда поета до състрадание и разкаяние, до едно по-дълбоко вникване в българската действителност, в поемата му виждаме крайния резултат на този морален порив. В нея той разбира с горчива болка, че силите, които движат света, толкова враждебни и безсмислени на пръв поглед, крият дълбок смисъл, че за да се пречисти революцията, за да станат основите ѝ здрави, е необходима най-светлата жертва. Смъртта на Апостола е необходима за освобождението на България.

Обичта на поета към България и към нейния народ, изстрадана с такова себеотрицание в обществените борби, далеч от нея, в този чужд за него световен град, терзае сърцето му със

⁴ Т. Жечев. Българският Одисей и историята за неговото завръщане. В кн. Българският Великден или страстите български. С., 1976, с. 416.

⁵ П. Тотев. Изворът на Белоногата като възрожденска поема. — В: сб. Литературните жанрове през Възраждането. С., 1979.

⁶ Йорд. Холевич. По законите на фолклорната поезика и естетика. — Български фолклор, 1976, № 34, с. 17—32.

страшна сила. Той, който виждаше бъдещето на родината си с цяло столетие напред сега, разстроен и нещастен, чувства нужда да потърси в онова време „отколе“ устоите на своята разклатена вяра. Там, в родината, в този до болка привлекателен мираж всичко е изпълнено с естествена и проста красота. Там през деня небето свети, позлатено от слънцето, а вечер, когато сянката на Балкана докосне равнината — земята въздъхва облекчена. Като свещи горят позлатените от залеза върби край пътя. През равнината пристъпя нощта, като благослов над хората и хляба им. Колко треви ухаят в тази нощ, колко гласове шептят. . . какво е това чувство, което ни обзема — мъка или радост?

Там се родила, живяла,
мамина мила Гергана. . .

В малката стаячка под покрива на българската черква на Фенер в пролетните цариградски нощи, убит от носталгия и забравил за времето, той вижда образа на едно момиче, в което влага цялата си любов към България и цялата болка на разочарованието си от нея. В съзнанието на поета долитат спомени, легенди и предания, галят го любими образи, звучат познати гласове. . . Плавна като птица идва при нас от дълбините на времето Белоногата. Тя е ключът на поемата, отбелязана е с особен знак — красотата и истината на живота. У това момиче Славейков вдъхва чистотата и нравствената сила на българския национален герой. В нейния идиличен свят всичко е ясно и безизкуствено, тя ни действа като самата природа — кара ни да мечтаем. Нейният образ не е многозначен и противоречив, той е цялостен, защото Гергана е повече символ, отколкото реална действителност, защото човекът е противоречив, а мечтата — не.

Литературната критика на миналото (Боян Пенев) не може да види поемата в нейната поетическа красота и философска дълбочина. Тя видя в нея „съществени недостатъци“, откри, че е „лишена от епически център“, че „всяка от нейните идилични и баладични картини живее сама за себе си“, че на Славейков „не се е отдало да слее отделните епизоди в една художествена цялост“. „Има нещо вярно в тия постановки, но не е верен крайният им извод. Защото не са взети под внимание важни елементи от художествената същност на поемата — общото ѝ звучение, нейната новаторска роля. Много шедьоври на литературата са несиметрични, дори незавършени и това не им пречи да бъдат шедьоври. Боян Пенев разчленява поемата на „епизоди“ и умъртвява онова, което е движение, непрекъснатост, неуловима връзка в тази цялост. Не е ясно и защо той вижда връзката между тия епизоди като „външна“. Онова, което свързва цялата поема, е настроението на поета, чувството, с което е написана, съкровената мисъл на нейния автор, която я обхваща открай докрай.

Според Толстой циментът, който свързва художественото явление в едно цяло, не е единството на лицата и положенията, а *единството на самотното нравствено чувство*. Не само на националното чувство, както това най-добре е изтъквано досега, но и на нравствения мироглед на Славейков е изградена цялата поема, на чувството му за красота, което, както е известно, според античната философия е съставна част на нравствеността. „Доброто“ включва в себе си и „красотата“. Тази Славейкова нравственост е музиката, която се ражда от съзвучието на дисонанса, хармонията, на която е подвластно цялото произведение.

„Изворът на Белоногата“ е ново явление в българската литература. Вместо героична поема, каквато очаква българският читател и каквато изисква историческото развитие на този жанр у нас, Славейков ни поднася една селска идилия. Критиката вярно улавя това отклонение от жанра. Жанрът се измества и това става за сметка на основните му черти — много скоро идилията се разрушава от една балада, в символиката на която живее истината на живота, изменящия се живот. Съчетанието на идилията с баладата изменя осмислянето на разказа. Изведнъж със скок всичко се променя, нищо не е така, както е било и както искахме да бъде. Образите и жанровете в поемата са така съпоставени, че изказват мисълта на поета, *крият нов сюжет, ново поетическо напрежение*, а то е обратно на това, което създава една идилия.

Въпреки че поемата има приказно-фолклорно звучене, в нея си пробива път историзмът и разрушава отвътре романтичния художествен метод, открива пътя към едно реалистично виждане на живота. Това е едно ново преместване смисъла на събитията, това е нещо ново в българската поема дотогава. Образът на Белоногата е копнеж по красотата, той е недостижим като мечта. И пелият този копнеж се сблъсква с душевната тревога на поета от онова, „*що цвет ни суши, що връх ни троши...*“ Затова идилията е краткотрайна. Гургана побеждава чуждия властелин и прелъстител, но тя не е в състояние да избегне тъмните човешки страсти на „своите“. Поетът създава една идилия с копнежа на развълнуваната си и самотна душа и сам я разрушава. В поемата всичко се сблъсква — два различни светогледа (на Гургана и везира), две различни художествени системи (на романтизма и реализма). Но именно в този сблъсък се запазва усещането за действителността, той разбива традиционната форма, с която сме свикнали, показва ни смисъла на движението, подвига на живота. От лирична поемата става драматична, получава трагично осветление. Не може в това ужасно време, в този тежък за поета момент той да създаде една идилия, колкото и да му се иска това. И доколкото я създава, тя допринася само за да бъде трагедията по-жестока.

И наистина целта е постигната, макар че литературната критика недоумява: „Въпреки всички слабости — пишат тези, които я признават — тя си остава едно художествено произведение, което вълнува. „Защо? Поемата на Славейков насочва вниманието върху нови страни на действителността, съдържа необичайни мисли. Отношението на везира към Гургана, разрешението на „конflikта“ между тях, великодушното на турския феодал, което не отговаря на създадената тогава, пък и сега сред народа еднопосочна представа за поробителя. Да покаже представителя на турската феодална власт по такъв начин, в подобен момент — когато болката още свива сърцата при мисълта за незнания гроб на Левски — това било светотатство.

Критикуваха Славейков, че е създал един „великодушен и човечен везир“, обосноваваха с това тезата за неговото „просветителство“ и стремеж за сътрудничество с турците в „един от най-тежките периоди от историята на България“, но истината е друга. Славейков никога няма да забрави, че турци убиха светлия герой на българската революция, но за тях той беше враг—враг, когото уважаваха. От арестуването до обесването му той не е бил докоснат с пръст. И това в страна, където убиваха робите без съд и присъда.

В този момент Славейков е развълнуван повече от съзнанието, че българи го предадоха, че българи го осъдиха. В основата на цялата поема лежи ужасът на този факт.

Преход към нещо ново в творчеството на поета е и пейзажът. Той представлява забележителен момент от Славейковата пейзажна лирика. Неговото постижение е безспорно и се отбелязва от всички. Носталгичното чувство и любовта на поета към България, мечта и блян в този момент за него, „рай пълен с чистота, ред, вяност и обредност“, оживява в описанието на селото, извора, Гурганината градина, нощната картина. Те са най-хубавите моменти в поемата, сполуката на нейния автор.

„Каква е тази любов, дала толкова сърцераздиращи имена на цветята, сякаш да се помнят навеки векови!“ — възкликва Тончо Жечев в своето прекрасно изследване на поемата. Той нарича Гурганината градина „пиршество на цветове, музика и светлина“. В нея са събрани всички скъпи за сърцето на поета и за всеки българин цветя — здравец, лиляка, теменужка дъхава, злат минзухарче, босилче чернотъч, росно леденче... един познат, безкрайно мил, забравен за малко свят, една сякаш незабележима, но винаги жива в душата ни представа, която се нарича България.

Простата повествователна и структурна схема на идилията е пряка илюстрация на чистата любов между Гургана и Никола. Но докато в идилията „случката“ се разгръща и пред очите на читателя заживяват образи и картини със своя логика и красота, докато пейзажът в нея е нарисувал по законите на реализма, във втората част — баладата — и действието, и пейзажът са нереални и сякаш живеят сами за себе си. „Идилията“ свършва, защото в „идилните“ всичко

е определено, спокойно и ясно, защото те не могат да изненадат своя автор дори и когато той им поставя такива „срещи“ като тази на Гергана и везира. Но участието на Гергана няма да бъде такава, каквато всички предполагат. И Славейков сменя жанра. Той включва разказа за своето момиче в една балада, позната и известна от прастари времена. „Случката“ е развита кратко, разказът е прост. Сякаш авторът не иска да ни помогне да „преживеем“ ситуацията, съдбата на героите. Тук няма живопис, няма характери, няма авторски разсъждения. Но в общата сухост на баладата поетът вмъква една картина, която трепти от мисъл и чувство, от външна и вътрешна красота, от скрит заряд да живее вечно в съзнанието на хората.

Счува се само дълбоко
цафарата му, тъмната,
тъжно да свири и тътне,
кога се вести Гергана,
там на чешмата седнала,
на месечинка да преде...

В този куплет, както в народната песен, няма описание. Природата само прозира в него, но въпреки това чертите ѝ са така фини и точни, че изпълват целия стих. Нощта е представена с една своя черта — луната — „на месечинка да преде“ — и цялата картина оживява пред нас. Тайнствена и красива лятна вечер. Някъде в дълбочината се чува тъжният тътен на Николовата цафара. Картината е прозрачна и нежна. Гергана, обляна в лунна светлина, не е седнала на надгробния си камък, както това става обикновено в приказките, а на чешмата — символ на нейната победа, олицетворение на нейните човешки качества — една особена комбинация на триумф и трагедия. Въпреки че е угаснала радостта от живота, неговата хармония продължава да живее и в смъртта.

Емоционалното излъчване на тази картина зазвучава в цялата поема — вълшебната красота на лунната нощ, звездният поглед на небето, който сякаш гали, нежната обич на сърцата — сетна обич и мечта, блаженство и безнадеждна тъга — „плач без надежда“ — беше казал и Христо Ботев в „Обесването на Васил Левски“. Това е настроението, което остава в душата на читателя. Него всички помним. То е последният акорд, мисълта и чувството на цялата поема.

Лунният пейзаж на баладата трепти не толкова със събитието, което се описва в него, не толкова с преживяванията на Гергана и Никола (тук те и двамата са безплътни), колкото с чувствата и преживяванията на самия Славейков, в унисон с общата интонация на цялостното лирическо звучение на творбата. Картината започва да носи мисълта на цялото, на *голямото събитие*, вдъхновило поета за написването на тази поема, на размислите му за робството и свободата, за живота и смъртта.

* * *

Дълъг път е минал Славейков от „идилията“ до „баладата“, от вярата в доброто и красотата до разочарованието и безнадеждността. И какво, като си обяснява философски смисъла на събитията? От това болката в душата не намалява. За него вече няма път. Накъде? Това е въпросът, който стои в този момент пред всички — „просветители“ и „революционери“, пред всеки български патриот.

„Изворът на Белоногата“ се възприема като едно произведение, в което добродетелите на българския национален характер са поставени на най-голяма висота. Това е така, но и друга мисъл за България има в нея. Съзнанието за безсмислието на нейните жертви и жертвоготовност, съзнанието, че силите, които движат света, са толкова безнадеждни, колкото и непреодолими, че тъмните човешки страсти стоят над разума и справедливостта, над истината и лъжата — са тревогата, от която се е родил прекрасният свят на тази поема.

Тя не ни предлага някакво определено решение, конфликтът между „доброто“ и „злото“ си остава открит, но смисълът ѝ живее, развива се в съзнанието на хората, променя се във времето.